

ПАРАДЫГМАТЫЧНЫЯ ХАРАКТАРЫСТЫКІ ПРЫМЕТНІКАВЫХ АНТОНІМАЎ У МОВЕ АСОБНЫХ ФАЛЬКЛОРНЫХ ТВОРАЎ

Вывучэнне структурна-семантычных адметнасцей антонімаў беларускай мовы з'яўляецца актуальнай задачай сучаснай лінгвістыкі. Нягледзячы на наяўнасць ў айчынным мовазнаўстве асобных даследаванняў, прысвечаных аналізу антаніміі (працы А. Асіпчук, А. Баханькова, У. Лазоўскага, В. Лемцюговай, І. Лепшава, В. Рагаўцова, С. Солахавай, А. Солахава, Т. Старасценкі, Г. Усціновіч і інш.), парадыгматычныя характарыстыкі прыметнікавых антонімаў у мове фальклорных твораў яшчэ не былі аб'ектам спецыяльнага даследавання. У рускай лінгвістыцы прыметнікавая антанімія падрабязна разгледжана ў даследаванні Н. Ермаковай “Антанімічныя адносіны ў прыметніках”.

Адным з найбольш прадуктыўных класаў антонімаў у творах беларускага фальклору з'яўляюцца ад'ектыўныя (прыметнікавыя). Усяго ў фальклорных творах, у прыватнасці ў прыказках, прымаўках, песнях і казках, намі было выяўлена 615 антанімічных пар, суданосных з прыметнікамі, што складае каля 35% ад усёй колькасці прааналізаванага лексічнага матэрыялу. У адну групу яны аб'яднаны агульным значэннем якаснай характарыстыкі прадмета і асобы або стану асобы: *Пайшла наша гаворачка / Уніз за вадою. / Ты вялікі, я малая, / Не сойдземся з табою* [1, 159];

Будзь, мёдзік, ні горкі, ні салодкі: салодкі будзеш – пражруць, горкі будзеш – праплююць [2, 41]; *У некаторым царстве, некаторым гасударстве было ў цара тры сыны: два разумных, а трэці дурны* [3, 479].

У граматычным аспекце прыметнікавыя антонімы, засведчаныя ў мове фальклорнай спадчыны, выражаюць катэгорыю ўласцівасці і характарыстыкі прадметнасці. У спалучэнні з іншымі словамі яны выступаюць у ролі прэдыката і ўжываюцца ў сінтаксічнай функцыі іменнай часткі састаўнога выказніка або з'яўляюцца атрыбутам (азначэннем) пры назоўніку, выконваючы сінтаксічную функцыю азначэння. Сувязь са словамі рэалізуецца праз парадыгматычныя формы роду, ліку, склону. Паказчык пэўнай формы – канчатак прыметнікавых антонімаў.

Форма роду прыметнікавых антонімаў выяўляецца ў дапасаванні яго да назоўнікаў ці займеннікаў, а самі антонімы прымаюць форму слова ці слоў, да якіх адносяцца: *На чорнай зямлі белы пірог расце* [2, 40]; *Рукі белыя, а сумленне чорнае* [2, 181]; *Сівы селязьень / Смугён, невясёл. / Смугён да й невясёл / І не радасцен. / А як жа мне жыці? / Радаснаму быці?* [4, Т. 1, С. 170]; *Сядзеў воўк, сядзеў, чакаў ён, чакаў пакуль хвост цяжкі стане. Паспытаў – яшчэ лёгкі. Аж пакуль не прымёрз гэты хвост яго* [5, 40].

Усе прыметнікавыя антонімы ў фальклорных творах суадносяцца з назоўнікамі, якія належаць да аднаго з трох родаў:

– мужчынскага: *Добры стралец – кепскі гаспадар* [2, 83]; *Ранні зайчык цярэбіць зубкі, а позні вочкі працірае* [6, 159];

– жаночага: *А па правай руцэ братыцы твае, / А па левай руцэ сястрыцы твае* [4, Т. 1, С. 210]; *А як настае субота – ідзе к рацэ, пагаварыць з ракой, возьмець ад яе кашулю чыстую на нядзелю, ёй брудную аддасць і пойдзе дамоў – усё чакае, пакуль раны паненкі наджывуць* [3, ч. 2, 276];

– ніякага: *Каліна – дрэўца нешчаслівае: / А з камлёў каліны рэкі йдуць, / А зверху каліну пташачкі клююць. / Явар – дзераўца шчаслівае: / А з камлёў явара мяды цякуць, / А зверху явара салаўі пяюць* [4, Т. 1, С. 220]; *Новае сітка на колачку вісіць, а старое пад лаваю ляжыць* [2, 175].

Даволі распаўсюджаны таксама разнастайныя канструкцыі змешанага тыпу:

– “прыметнік мужчынскага роду + прыметнік жаночага роду”: *Чорны мак, ды смачны, белая рэдзька, ды горкая* [2, 88]; *Гаспадар стары, а жонка маладая – то агонь ды вада* [7, 125]; *Ці не жаль таму бацьку, / Што прапіў сваю дачку / На салодкім мяду / Да ў горкай гарэцы* [4, Т. 1, С. 90];

– “прыметнік жаночага роду + прыметнік мужчынскага роду”: *З вялікай хмары малы дождж бывае* [2, 178]; *Горкая часам праца, ды хлеб ад яе салодкі* [2, 163];

– “прыметнік ніякага роду + прыметнік жаночага роду”: *На чорным полі белая пшаніца родзіць* [2, 41]; *Пад белым хусцем душа чорная* [7, 180];

– “прыметнік жаночага роду + прыметнік ніякага роду”: *І чорная карова белае малако дае* [2, 183].

Лікавыя формы прыметнікавых антонімаў не абазначаюць рознай колькасці прыметы, бо прымене ўвогуле не ўласціва функцыя лічэння [8, 12]. Напрыклад, у прыказцы *Кепскія песні лети за добрыя слёзы* [2, 116] прыметнікавыя антонімы *кепскія* і *добрыя* незалежна ад таго, у якой форме ўжываюцца, абазначаюць адпаведна адну і тую ж пастаянную прымету прадмета ці некалькіх прадметаў. Формы *кепскі – добры і кепскія – добрыя* адрозніваюцца толькі тым, што першая пара спалучаецца са словамі адзіночнага, а другая – са словамі множнага ліку: *Добрая памятка забываецца, а кепская ніколі* [2, 147]; *Добрыя ўчынкi доўга помняцца, а ліхія ніколі не забудуцца* [2, 148].

Такім чынам, сярод прыметнікавых антанімічных пар можна вылучыць канструкцыі тыпу:

– “прыметнік адзіночнага ліку + прыметнік адзіночнага ліку”: *Пойдзем, дзявочкі, / У лугі-лужочкі / Завіваць вяночкі / На годы добрыя, / На жыта густое, / На ячмень каласісты, / На авёс расісты, / На грэчку чорную / На капусту белую!* [9, 159]; *З малой іскры бывае вялікі пажар* [3, 183]; *Старасць бывае слабая на ногі, ды моцная на розум* [6, 151];

– “прыметнік множнага ліку + прыметнік множнага ліку”: *Усе дзяўчаткі добрыя, але скуль бабы ліхія бяруцца* [2, 145]; *Багатым дзеткам жыццё, а бедным выццё* [2, 60]; *Пасылай ганцоў даганяць! Вярнуць мне гэтых злодзеяў – ці мёртвымі, ці жывымі!* [3, 274];

– “прыметнік адзіночнага ліку + прыметнік множнага ліку”: *Корань навукі горкі, ды плады яго салодкія* [2, 56];

– “прыметнік множнага ліку + прыметнік адзіночнага ліку”: *Усе бабры дабры, адна выдра ліхая* [6, 33]; *Валасы доўгія, а розум кароткі* [2, 77].

Часцей за іншыя (каля 70%) ў прааналізаваных прыкладах ужываюцца прыметнікавыя антанімічныя пары адзіночнага ліку.

Склонавыя формы антонімаў, суаднесеныя з прыметнікамі, як і формы роду, ліку, вызначаюцца адпаведнымі формамі назоўнікаў, з якімі яны спалучаюцца: *Новых сяброў набывай, а старых не забывай* [7, 92]; *Начная зязюлька дзённю перакукуе* [6, 47]; *У маладога мужа прагі ў печы, / А старому мужыку кулак ў плечы* [9, 245].

У адпаведнасці з гэтым выдзяляюцца аднасклонавыя антанімічныя пары і рознасклонавыя антанімічныя пары. Да першай групы належаць пары, створаныя паводле мадэляў:

– “прыметнік назоўнага склону + прыметнік назоўнага склону”: *Хоць рукі чорныя, але работа белая* [2, 119];

– “прыметнік роднага склону + прыметнік роднага склону”: *Ой, палюбіла хлопца я жанатага, / Ды жонка будзе серціца. / Палюбіла б халастога хлопца я, / Ды халасты ажэніцца* [1, 174];

– “субстантываваны прыметнік давальнага склону + субстантываваны прыметнік давальнага склону”: *Багатому шкода карабля, а беднаму кашаля* [2, 59];

– “прыметнік меснага склону + прыметнік меснага склону”: *Жыць за старым мужам – быць у павазе, а за маладым мужам – у зьявазе* [2, 135] і інш.

Да другой групы можна аднесці наступныя канструкцыі:

– “прыметнік назоўнага склону + прыметнік вінавальнага склону”: *Маленькая моль шкоду вялікую робіць* [6, 135];

– “прыметнік назоўнага склону + прыметнік творнага склону”: *І чорная хмара белым воблакам абвернецца* [6, 129];

– “прыметнік вінавальнага склону + прыметнік роднага склону”: *На вялікія ногі малых ботаў не нацягнеш* [2, 142] і шмат іншых варыяцый.

Такім чынам, значэнне катэгорыі склону прыметнікавых антонімаў вызначаецца як фармальнае сінтаксічнае значэнне, неабходнае для ажыццяўлення сувязі дапасавання прыметніка з назоўнікам.

Склонавая парадыгма супрацьлеглых паняццяў, аб’яднаных якаснымі характарыстыкамі, залежыць і ад таго, у якой форме – поўнай ці злітнай – ужываюцца прыметнікавыя антонімы. У беларускіх фальклорных творах у антанімічныя адносіны ўступаюць як поўныя, так і злітныя прыметнікі. Тут таксама магчымы варыянты канструкцый:

– “прыметнік поўнай формы + прыметнік поўнай формы”: *Праўда халодная, а мана цёплая* [6, 122];

– “прыметнік злітнай формы + прыметнік злітнай формы”: *Вы ж мае, да баярачкі, / Не дзівіце на падарачкі. / Матка стара да не напрала, / Я, малада, не спадзявала, / Падарачак не ўгатавала* [4, Т. 1, С. 85];

– “прыметнік поўнай формы + прыметнік злітнай формы”: *Дзень вялікі, а луста мала: няродная матка ў торбу клала* [2, 130]; *Не хадзі, казача, / Не хадзі да мене, / Ты хлапец багаты, / Я дзяўчына бедна* [1, 154].

Акрамя таго, можна адзначыць ужыванне прыметнікавых антонімаў, у якіх якасная прымета праяўляецца ў большай ці меншай ступені. Гэта выяўляецца праз магчымаць утвараць ступені параўнання: *Што большы, то не меншы* [2, 109]; *Чым сонца яснае, тым месяц смутнае* [7, 85]; *Я сваёй сямейцы парадак дала: / Меншую сямейку ў ягадачкі, / Большую сямейку на работачку* [10, 403]; *Царыцын сын пушчэй за ўсіх і слабеі, а сучкін*

сын прыгажэй за ўсіх і **кранчэй** [2, 149]. Аднак такія пары антонімаў фіксуюцца параўнальна рэдка.

Даволі пашыранай з'явай (15%) у творах беларускага фальклору з'яўляецца супрацьпастаўленне няпоўных субстантываваных прыметнікаў: *Пакуль тоўсты абліняе, з худога дух выскачыць* [7, 69]; *Цэт любіць галоднага, а каса сытага* [2, 121]; *Чорнае белым не стане* [2, 168]; *Жывы не без хаты, а мёртвы не без магілы* [2, 29]; *А ў маладога прагі ў печы / А старому кулакі ў плечы / А ў маладога ў кармане грошы / А ў старога ў барадзе вошы* [10, 145]. Няпоўнай такая субстантывацыя называецца таму, што пераход прыметнікаў у назоўнікі адбываецца пры захаванні ўжывання іх у ролі прыметніка [11, 142]. Сярод іх асобна можна вылучыць дзве разнавіднасці антанімічных пар, у якіх адбываюцца:

– супрацьпастаўленне аднаго субстантыва другому: *Для дуэсага і слабага не аднолькаў прывет* [2, 63]; *Гаворыць свякроў, гаворыць, / Што нявестка лявіва: Гаворыць мамка, гаворыць, / Што дачушка рупліва* [9, 256];

– супрацьпастаўленне субстантыва назоўніку: *Кожны дурань ці разумны – пан у сваёй хаце* [2, 51].

У сэнсавым аспекце прыметнікавыя антонімы таксама даволі неаднародныя. Прадуктыўным класам (90%) сярод іх з'яўляюцца якасныя прыметнікі, якія найчасцей абазначаюць:

– уласцівасці і якасці, што ўспрымаюцца органамі пачуццяў: *Багаславіце, старыя дзяды, / Ой, вясну красну пагукаці, / Цёплага лета дажыдаці, / Цёплае лета на вуліцы. / Халодная зіма ў каморачцы...* [9, 95]; *Хлеб бывае траякі: чорны, белы і ніякі* [6, 149];

– уласцівасці характару, асаблівасці псіхічнага складу чалавека: *Ад добрага чалавека хлеб смачнейшы, чым пірог ад дрэннага* [2, 283]; *Добрая жонка – дома рай, злая – хоць ты цягу дай* [2, 131];

– выражаюць агульную ацэнку: *Не хадзі, хлапчына, / Ты хлапец багаты, / Я бедна дзяўчына* [1, 144]; *Няма нічога тайнага, каб не стала яўным* [2, 96].

Супрацьпастаўляюцца і прыналежныя прыметнікі (*Матчын кулак вучыць, а матчышын сушыць* [2, 136]), але ў мове фальклорных твораў яны сустракаюцца рэдка. Адносныя прыметнікі тыпу *драўляны, аўсяны, сярэбраны* антонімаў не маюць, бо абазначаюць пастаянную,

нязменную прымету прадмета праз яго адносіны да іншых прадметаў.

Вялікую групу (амаль 20%) ўтвараюць прыметнікавыя антонімы, якія абазначаюць якасную характарыстыку са значэннем ацэнкі і меры якасці: *Вялікая кабыла, ды малая сіла; Вялікі целам, ды малы дзелам; Вялікая дзірка, ды малая накрывка; Вялікага дуба з малым карэннем не бывае* [2, 277–278]; *Нашла наша гаворачка / Уніз за вадою. / Ты вялікі, я малая, / Не сойдземся з табою* [1, 159]; *Я ў свай сямейцы парадак вяла: / Меньшую сямейку ў ягадачкі, / Большую сямейку на работачку* [1, 403]; *Што буйны ветры, / Што дробныя дожджы / Не даюць мне вырасці, / Сінім кветам зацвісці* [1, 159]; *Ой, пайду я ў зялёны садочак / Ды найду я кляновы лісточак / Ды накрыву матулі слядочак, / Каб дробныя дожджы не залівалі, / Каб буйныя ветры не завявалі* [9, 410]; *Лавіся рыбка вялікая і маленькая, лавіся рыбка большая і меншая* [5, 14] і інш.

Акрамя таго, праведзенае даследаванне антонімаў, засведчаных у мове фальклорных твораў, дазваляе зрабіць выснову, што прыметнікавая антанімія распаўсюджана пераважна ў народных песнях, што абумоўлена лірычнасцю твораў гэтага жанру, разнастайнасцю і багаццем іх тэматыкі. Народ імкнуўся не проста паказаць сваё жыццё, акаляючы свет, а даць сваю ацэнку, якасную характарыстыку. Менавіта гэту функцыю выконваюць прыметнікі. Значна радзей прыметнікавыя антанімічныя пары сустракаюцца ў казках. Гэта можна растлумачыць тым, што казка, як апавадальны жанр, пераважна акцэнтнае ўвагу на багацці вобразаў і дынаміцы сюжэту.

Такім чынам, прыметнікавыя антонімы складаюць даволі значную групу ў беларускіх прыказках, прымаўках, песнях і казках. Аднак іх катэгарыяльнаму значэнню, яны характарызуюцца марфалагічнай рухомасцю і маюць абумоўленыя спалучальнасцю парадыгматычныя формы роду, ліку, склону. У сэнсавым аспекце прыметнікавыя антонімы аб'ядноўваюцца ў пары і проціпастаўляюцца выключна па семантычных якасцях.

Літаратура

- 1 Песні пра каханне / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; склад. І. К. Цішчанка; склад. муз. часткі С. Г. Нісневіч; рэд. А. С. Фядосік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978. – 616 с. – (Беларуская народная творчасць).
- 2 Янкоўскі, Ф. М. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / Ф. М. Янкоўскі. – 3-е выд. – Мінск: Беларус. навука, 2004. – 494 с.
- 3 Чарадзейныя казкі: у 2 ч. / НАН Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; склад.: К. Б. Кабашнікаў, Г. А. Барташэвіч, рэд. выд. В. К. Бандарчык. – Мінск: Беларус. навука, 2003. – 2 ч. (Беларуская народная творчасць).
- 4 Вяселле. Песні: у 6 кн. / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; склад.: Л. А. Малаш; муз. дадатак З. Я. Махэйка; рэд. М. Я. Грынблат, А. С. Фядосік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980–1987. – Кн. 1–3. – (Беларуская народная творчасць).
- 5 Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; рэд. В. К. Бандарчык. – Мінск: Навука і тэхніка, 1971. – 496 с. – (Беларуская народная творчасць).
- 6 Шкраба, І. Крынічнае слова: Беларус. прыказкі і прымаўкі / І. Шкраба, Р. Шкраба. – Мінск: Маст. літ., 1987. – 178 с.
- 7 Ліцвінка, І. Я. Слова міма не ляціць: беларус. народныя прыказкі і прымаўкі / І. Я. Ліцвінка, А. А. Царанкоў. – Мінск: Універсітэцкае, 1985. – 149 с.
- 8 Ермакова, Н. Ф. Антонимические отношения в именах прилагательных: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Н. Ф. Ермакова; Москов. пед. ун-т. – М., 1979. – 16 с.
- 9 Веснавыя песні / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; склад.: Г. А. Барташэвіч, Л. М. Салавей; склад. муз. часткі В. І. Ялатаў; рэд. К. Б. Кабашнікаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979. – 608 с. – (Беларуская народная творчасць).
- 10 Восенскія і талочныя песні / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; склад.: А. С. Ліс, С. Т. Асташэвіч; склад. муз. часткі В. І. Ялатаў; рэд. А. С. Фядосік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1981. – 679 с. – (Беларуская народная творчасць).
- 11 Сцяцко, П. У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П. У. Сцяцко, М. Ф. Гуліцкі, Л. А. Антанюк. – Мінск: Выш. шк., 1990. – 222 с.